

Pogrom v Bratislave v dňoch 20. a 21. augusta 1948

IVICA ŠTELMACHOVIČ BUMOVÁ

Katedra porovnávacej religionistiky FiF UK v Bratislave

The study addresses events, that led to the rise of antijewish pogrom which took place in Bratislava in August of 1948. Besides the vary description of course of events the study focuses on the socio-security and political aspects, that contributed to the tense state between the Slovak majority and the Jewish minority. In addition, analysis of aggressors and their motives, and the stances of the state and the state security institutions to the situation in Bratislava is presented. The main sources used are archives and contemporary press.

Keywords: antisemitism, postwar violence, agresors, Jewish community, Communist Party

Ku pogromu v Bratislave v roku 1948 sa vo svojich príspevkoch vyjadrovalo už niekoľko historikov (Šmigel 2011, 2013; Šišjaková 2009 a i.). V predkladanej štúdií ponúkam rozširujúci materiál k uvedenej téme, a zároveň sa chcem zamerať na niekoľko otázok. Zaujíma ma, aké faktory mohli byť/boli spúšťačom pogromu v poprevratovej Bratislave a či je možné nájsť odlišnosť v porovnaní s predchádzajúcimi „veľkými“ pogromami v Topoľčanoch (1945) (Kamenec 1999, 2000; Bednařík 2006; Šišjaková 2007 a i.) a v Bratislave (1946) (Bumová 2007; Šmigel 2011; Bednařík 2012 a i.).¹ Ďalšou otázkou je, kto boli aktéri pogromov, z akých sociálnych vrstiev pochádzali, aké boli ich pohnútky a motivácie. Do tretice sa zameriam aj na postoj vyšetrovacích orgánov a štátu k tejto udalosti. V štúdií primárne čerpám z archívnych zdrojov a dobovej tlače.

Bezpečnostné a politicko-spoločenské faktory

O augustovom pogrome v roku 1948 môžeme s istotou tvrdiť, že sa udial už v zmenených spoločensko-politických podmienkach. Vo februári 1948 prebehol komunistický prevrat. Predchádzala mu niekoľko mesačná populistická a agresívna propagandistická kampaň zo

strany komunistov a ich straníckej tlače s cieľom zdiskreditovať Demokratickú stranu a jej predstaviteľov (Bumová 2006; Barnovský 1993; Syrný 2011 a i.). Tieto udalosti, ktoré pokračovali vykonštruovaným procesom (Lipták 1992; Kováč 1999; Barnovský 1993; Syrný 2011 a i.) proti predstaviteľom Demokratickej strany, rozdeľovali občanov Slovenska a spôsobovali napätie v spoločnosti. Zároveň prebehol až po vyhlásení Štátu Izrael v máji 1948, čo umožnilo, v porovnaní s nedávnou minulosťou, iné reakcie ohrozených Židov.

Výbuchu protižidovských vášní v auguste 1948 v Bratislave však predchádzalo množstvo ďalších spoločensko-ekonomických a politických faktorov, ktoré mali svoj pôvod v turbulentných povojnových rokoch.

Počas prvých mesiacov po oslobodení sa majoritné obyvateľstvo muselo prispôbiť na podstatne nižší životný štandard, než na aký bolo zvyknuté počas uplynulých necelých siedmich rokov samostatného Slovenska. Slováci zaujali pracovné pozície, kariéru a spoločenské postavenie po odsunutých Čechoch a deportovanom židovskom obyvateľstve (viac viď napr. Kamenec 2000 a i). Na území štátu bol počas vojnového konfliktu viac-menej dostatok potravín a bežných životných komodít.² Až do vypuknutia SNP bola Slo-

1 O pogrome v Humennom zatiaľ veľa informácií nemáme, rovnako ako o pogrome v Nitre v roku 1945, o ktorom sú v archívoch iba zmienky.

2 Podobné reminiscencie na vojnový štát nájdeme aj v niektorých situačných správach, napr.: SNA, fond PV – bezp. odb., šk. 4, ONV Trenčín, Mesačná situačná správa za mesiac september, 4. 10. 1947 a i.

venská republika relatívne samostatným štátom, nemecké vojská ho okupovali až po jeho vypuknutí (viac viď. Kováč 1999; Mannová 2003). Počas oslobodzovania Slovenska a prechodu frontu od jesene 1944 (Karpatsko-dukelská operácia) až do mája 1945, už boli niektoré regióny krajiny výrazne zničené. V prvých mesiacoch po oslobodení až do prelomu rokov 1945 – 46 sa na Slovensku nachádzali rôzne ozbrojené skupiny (Vlasovci, Banderovci a pod.), a tiež aj vojaci cudzích oslobodeneckých armád – Rumunskej a Červenej. Po jeho území sa pohybovali nekontrolovane a spôsobovali aj mnohé trestné činy súvisiace s rabovaním domáceho obyvateľstva a krádežami, vrátane znásilnení a niekedy aj vražd. Dotýkalo sa to nielen vidieckych oblastí, ale aj priamo Bratislavy (Salner 1998, 2008). Časť z uvedených trestných činov spôsobovali aj niektorí jednotlivci z oslobodeneckých armád.³ Poddimenzovaná národná bezpečnosť nedokázala v povojnových mesiacoch vyšetriť všetky trestné činy.⁴

Niektorí členovia miestnych národných výborov (MNV) robili prechmaty ohľadom svojvoľného rozparcelovania a pridelovania pôdy „prídelcom“ z nižších sociálnych vrstiev. Pôda patrila neprítomným vlastníkom nielen židovskej národnosti, ale aj maďarskej, nemeckej, českej či slovenskej. Vracanie takéhoto majetku po návrate jeho pôvodného vlastníka bývalo komplikované.⁵ Pozemková reforma, resp. konfiškácie majetkov sa neuskutočňovali podľa legislatívneho práva, ale často na základe svojvoľného rozhodnutia členov miestnych národných výborov. Tí mnohokrát sledovali vlastné záujmy.⁶ Časté bolo rozhodovanie nad rámec pôsobnosti MNV a vmiešavanie sa do kompetencií Národnej bezpečnosti (ďalej NB).⁷ Navyše, do MNV sa niekedy dostávali aj ľudia s trestnou minulosťou, čo vzbudzovalo u obyvateľstva nedôveru v miestnu správu.⁸ Právna

istota obyvateľstva bola v tomto období na Slovensku podstatne obmedzená a jej absencia vytvárala predpoklady na beztrestnosť v protiprávnom konaní jednotlivcov či skupín obyvateľov (viď tiež napr. Šišjaková 2008:173 a n.).

Situáciu zhoršoval nedostatok potravín, textilu, obuvi a palivového dreva, riešený prídellovým listkovým systémom, ktorý nepokrýval požiadavky a potreby všetkých občanov. Zo situačných správ z uvedeného obdobia vyplýva, že napätie medzi obyvateľstvom spôsoboval hlavne nedostatok základných potravín.⁹ Vyskytovali sa aj časté, predovšetkým ženské demonštrácie, ktoré protestovali proti nedostatku potravín.¹⁰ Prídely potravín znižovala aj prítomnosť už spomínaných príslušníkov oslobodeneckej armády na území Slovenska.¹¹

Do tejto situácie sa postupne vracali Židia (dobovo nazývaní repatrianti). Snažili sa získať späť svoj hnutelný a nehnuteľný majetok prostredníctvom reštitúcií, a tým aj pôvodné sociálne postavenie, o ktoré prišli počas vojny protižidovskou legislatívou (viac viď Bumová 2007, 2008, 2010, 2013 a i.). Boj o „majetkovú a sociálnu rehabilitáciu“ židovskej komunity trval až do prelomu 50. rokov 20. stor. Vyvolával značné averzie u majoritného obyvateľstva, predovšetkým u arizátorov a národných správcov židovského majetku, ale aj u bežného obyvateľstva. To videlo v Židoch skupinu ľudí, ktorá sa iba domáha vydania reštitučného zákona a nepracuje.¹² Týmto všeobecne rozšíreným postojom občania Slovenska vytesňovali fakt, že Židia sa vrátili z koncentračných táborov a úkrytov s podlomeným zdravím a ich rekonvalescencia trvala dlhú dobu (viac viď Bumová 2007: 25). Zároveň obchádzali skutočnosť, že navrátilci žiadali naspäť iba to, čo im právom patrilo.

3 Tamže, šk. 1, Situačné hlásenia, správy..., Nitra, 27. 7. 1945, s. 1, 4; Tamže, Situačné hlásenie, Nitra, 5. 1. 1946, s. 3; Tamže, Bezpečnostné opatrenia a situačné hlásenia, Kúty, 13. 11. 1945, s. 1; Tamže, Situačná správa z územia celého Slovenska za dobu od 15. 9. – 15. 10. 1945, s. 11 (Len v mesiaci september 1945 boli nahlásené štyri vraždy obyvateľov Slovenska vojakmi ČA).

4 Zároveň aj niektorí predstavitelia miestnych národných správ či politických strán sa zúčastňovali na krádežiach a prisvojovaní si majetku, ktorý im nepatrilo. V takýchto podmienkach mohlo vznikať a vznikalo u obyvateľov slovenských miest a dedín presvedčenie o beztrestnosti a nepostihnutelnosti ich konania (viď napr. SNA, fond PV – bezp. odb, šk. 1, Situačná správa za mesiac december 1945, Žilina, 2. 1. 1946, s. 2; Tamže, Situačná správa z územia celého Slovenska za dobu od 15. 9. – 15. 10. 1945, s. 6) a i.

5 Tamže, Situačné hlásenia, správy..., Nitra, 27. 7. 1945, s. 2; Tamže, Situačné hlásenie, Nitra, 5. 1. 1946, s. 3.

6 Tamže, Situačné hlásenia, správy..., Nitra, 27. 7. 1945, s. 4; Tamže, Situačné hlásenie, Nitra, 5. 1. 1946, s. 2.

7 Tamže, Situačné správy politické a bezpečnostné, Považská Bystrica, 12. 8. 1945, s. 7.

8 Tamže, Situačná správa za mesiac december 1945, Žilina, 2. 1. 1946, s. 2; Tamže, Situačná správa z územia celého Slovenska za dobu od 15. 9. – 15. 10. 1945, s. 6.

9 Tamže, Situačné správy politické a bezpečnostné, Považská Bystrica, 12. 8. 1945, s. 1; Tamže, Situačné hlásenie, správy predkladanie, Banská Bystrica, 15. 9. 1945, s. 2.

10 Tamže, Situačné správy politické a bezpečnostné, Považská Bystrica, 12. 8. 1945, s. 1; Tamže, Telefonogram, Banská Bystrica, 25. 10. 1945; Tamže, Situačné správy – predloženie, Prievidza 14. 11. 1945, s. 2.

11 Tamže, Situačná a bezpečnostná správa – predloženie, Piešťany, 13. 9. 1945, s. 1.

12 Tamže, Situačné a politické správy – hlásenia. Vrable, 11. 10. 1945, s. 3.

Druhý polrok roku 1945 bol voči židovskej komunite veľmi vypätý. V septembri 1945, iba päť mesiacov po oslobodení, vypukol pogrom v Topoľčanoch (viac viď Kamenec 2000; Lónčíková 2016), o mesiac na to protižidovská demonštrácia v Nitre.¹³ Známe a dodnes nie celkom objasnené sú vraždy Židov zo zimy 1945 na východnom Slovensku (Šmigel 2005, 2007, 2008, 2008a a i).

V auguste 1946, po vydaní reštitučného zákona, vypukol pogrom v Bratislave, ktorý sa rozšíril do viacerých miest a obcí na Slovensku (viac viď Bumová 2007 a i.). Obidva pogromy boli pripravované vopred a štátne, resp. miestne orgány vedeli o napätých situáciách v uvedených mestách, neurobili však nič, aby zamedzili ich vypuknutiu (viac viď Kamenec 2000; Bumová 2006).

Od jari 1946 prebiehali procesy s obvinenými členmi slovenskej vlády a Slovenského snemu, vrátane vysoko postavených úradníkov. Prostredníctvom dennej tlače sa zverejňovali časti z výsluchov, ktoré prinášali informácie aj o „riešení židovskej otázky na Slovensku“. Na verejnosť tak prenikali fakty o zločinoch predchádzajúceho režimu, ktoré však boli prezentované ako činy jeho predstaviteľov, o zodpovednosti bežného obyvateľstva sa v tlači veľmi nehovorilo (viac viď Bumová 2016).

V roku 1947 čeril hladinu slovenského verejného a politického života proces s bývalým prezidentom Slovenskej republiky, Dr. Jozefom Tisom. Časť obyvateľov Slovenska vyjadrovala otvorenú nespokojnosť s činnosťou Národného súdu a jeho predsedom Dr. Igorom Daxnerom. Spolitizovaný proces podnecoval v slovenskej spoločnosti veľmi silnú averziu voči Čechom (boľševikom), protestantom a Židom (boľševikom), kto-

rých spoločne vinila za odsúdenie Dr. Tisu.¹⁴ Židom sa kládla zodpovednosť aj za jeho smrť. Mala byť ich pomstou za utrpenie počas šoa, ktoré museli podstúpiť.¹⁵ V priebehu nasledujúcich dvoch rokov sa po Slovensku objavovali letáky a nápisy¹⁶ (na domoch, cestách a pod.), ktoré v súvislosti s procesom vyzývali na pomstu a ochranu slovenského národa: „Slováci, Slovenky! Nespite v historickej chvíli! Zabili nám Štefánika, idú nám zabiť prezidenta. Národe, kto ti nahradí veľikášov? Žido-Čechobolševizmus?“¹⁷ „Beda Vám zradní bratia Česi, pomsta Vás neminie“, „Smrť Vám Židia“, „Smrť Vám komunistom, keďže ste nám obesili nášho vodcu Dr. Tisu“.¹⁸ Neostalo však iba pri „letákových akciách“. Židovskému (aj maďarskému) obyvateľstvu rozbíjali okná – často aj miestni obyvatelia.¹⁹ Režim takéto prejavy ihneď eliminoval, letáky a nápisy následne odstraňoval, demonštrantov verejne zatýkal a internoval do väzby, neznámych páchatelov stopoval.²⁰ Dôslednosť súdneho systému však bola nedostatočná. Samotné bezpečnostné zložky upozorňovali na benevolenciu súdov pri stanovení trestov a skoré prepúšťanie zadržaných či obvinených z väzby. Takýto postup pôsobil úplne opačne na dodržiavanie právneho systému a mal za následok opakované prejavy násilností voči menšinovým skupinám.²¹

Nespokojnosť obyvateľstva pretrvávala aj v zásobovacej oblasti. Stále chýbali niektoré potravinové články, najmä múka, cukor, mäso a i. Pri ich zaobstarávaní ľudia využívali čierny trh, ktorý bol drahý a proskribovaný bezpečnostnými zložkami. Výraznú nespokojnosť spôsoboval nedostatok textilu a obuvi, ktoré boli rovnako ako potraviny na lístkový systém, ale ani toto

13 Tamže, Situačná správa z územia celého Slovenska za dobu od 15. 9. – 15. 10. 1945, s. 1.

14 ŠA v Bratislave, Štátne zastupiteľstvo, č. spisu ŠZ 2689/47.

15 viď napr. SNA, fond PV – bezp. odb., šk. 3, Oblastné veliteľstvo NB Trenčín, Situačná správa o pomeroch v oblasti za mesiac marec, 31. 3. 1947, s. 1-2, nepag. Tamže, Oblastné veliteľstvo NB Turčiansky Sv. Martin, Situačná správa za mesiac marec 1947. Tamže, Oblastné veliteľstvo NB-ORNB Trnava, Situačná správa za mesiac apríl 1947, s. 2, nepag.

16 Letáky, nápisy a iné prejavy protižidovskej/protičeskej či protimaďarskej „tvorivosti“ majoritného obyvateľstva boli dennou súčasťou povojnového života (viac viď napr. Bumová 2006 a i.).

17 SNA, PV-bezp. odb., šk. 3, Oblastné veliteľstvo NB-ORNB Trnava, Situačná správa za mesiac apríl 1947, s. 2, nepag. (Senica). Uvediem výber ďalších príkladov: „Luterán a Žid kričí ukrižuj ho, Slovák mešťan ratuj ho. Nech žije prez. Dr. Tiso vodca náš, sláva Ti, na stráž Slovač“. Tamže, Oblastné veliteľstvo NB Turčiansky Sv. Martin, Situačná správa za mesiac marec 1947, s. 1. „Keď nám Tisu obesíte, tak Žide a šecy česy pujdete“ (Šaštín); Tamže, s. 3. „My chceme Tisu, Tisovi slobodu“, „Nech žije Ďurčiansky, Žide veň“, „Hanba vám Slováci, Beneša ste volili, Tisu ste zabili, príde čas, Beneš bude utekať zas“ (Grinava, Kučičtorf, Modra, Švajnsbach, Šarfia); Tamže, Oblastné veliteľstvo NB II Bratislava, Situačná správa za mesiac apríl 1947, 3. 5. 1947, s. 1. „Až Benešu nám políbíš zadok, potom si tu u nás môžeš robiť poriadok. Národe slovenský, chop sa zbrane! Potlačte židovské, české, luteránske a komunistické beštie!“ (Okres Senica); Tamže, Oblastné veliteľstvo NB-ORNB Trnava, situačná správa za apríl 1947, 2. 5. 1947.

18 Tamže, Oblastné veliteľstvo NB Prešov, Situačná správa za mesiac jún, 1. 7. 1947, s. 2, nepag.

19 Tamže, Oblastné veliteľstvo NB Nitra, Situačná správa-predloženie, 3. 8. 1947, s. 1, nepag.; Tamže, šk. 4, ONV v Bardejove, Podávanie mesačných situačných správ, 2. 4. 1947; Tamže, ONV v Starej Ľubovni, 6. 5. 1947 a i.

20 Tamže, šk. 3, 4, 5, Situačné správy z rokov 1947 a 1948.

21 Tamže, šk. 3, Oblastné veliteľstvo NB Nitra, Situačná správa-predloženie, 3. 8. 1947, s. 1, nepag.

opatrenie nestačilo pokryť dopyt.²² Veľmi výbušnými boli hlavne ženy, ktoré sa starali o zabezpečenie životných potrieb rodín a bývali častými aktérkami prejavov verbálneho (a tiež aj fyzického) vzdoru v uliciach miest a dedín.²³ Aj v tejto situácii pôsobilo židovské obyvateľstvo veľakrát ako katalyzátor vášní pre svojich spoluobčanov. Židia boli plošne obviňovaní z čierneho obchodu, voči čomu sa ohradzovalo aj Povereníctvo vnútra či generálny tajomník KSS Bašťovanský.²⁴ Na čiernom obchode sa zúčastňovali všetky skupiny obyvateľstva žijúce na Slovensku.²⁵ V povojnových rokoch bol medzi majoritným obyvateľstvom rozšírený ďalší stereotyp – Židia mali byť uprednostňovaní štátom na úkor kresťanského obyvateľstva²⁶ (viac viď Bumová 2012). Postoj slovenských vládnych predstaviteľov k Židom však hovorí o inom. Už počas druhej svetovej vojny existovali dohody medzi jednotlivými politickými predstaviteľmi, že sa Židom po skončení vojny nebude vracat majetok v plnom rozsahu (Zavacká 2003: 52 a n.; 2004: 612, 613; Bumová 2008, 2013 a i.). S týmto stanoviskom súviseli aj liknavé rozhodnutia SNR a dlhotrvajúce úsilie bývalých židovských vlastníkov a ich zastupujúcich inštitúcií o prinavrátanie židovského majetku (viac Bumová 2008, 2013; Šmigel 2011; Salner 2008 a i.).

Kým v roku 1947 bolo v oblasti reštitúcií bytového majetku a arizovaných živností vidieť posun, vracanie poľnohospodárskej pôdy bolo stále problematické. Za všetky prípady uvediem komentár ONV k bezpečnostnej situácii v Piešťanoch: „Sú mnohí občania, ktorí obdržali ako kupitelia od býv. Štát. pozemkového úradu v Bratislave pozemky bývalých vlastníkov pôv. židovského. Za tieto pozemky riadne zaplatili, obrábali ich, teraz v zmysle reštitučného zákona niektorí bývalí ma-

jitelia ich vymáhajú. – Terajší majitelia sú domkári, robotníci a maloroľníci, tento postup bývalých vlastníkov vyvoláva nespokojnosť, oživuje nenávisť proti Židom a je obava, že keby došlo ku prinavrátaniu tých, že by vypukli vážnejšie nepokoje“.²⁷ K uvedenej situácii došlo napr. v Starom (okr. Michalovce), kde bol pôdny majetok navrátený jeho pôvodnému majiteľovi. Miestni občania, terajší vlastníci, mu pôdu napriek tomu nechceli vydať. Miestna správa sa obávala vzniku „nepristojností a násilia“ a žiadala o konečné rozhodnutie zo strany štátu vo veci bývalej židovskej pôdy.²⁸

Na prelome rokov 1947/48 gradovala nespokojnosť obyvateľov Slovenska s lístkovým systémom a nedostatkom potravín a tovarov, ktorá sa prehlbovala po komunistickom prevrate vo februári 1948. Letáky šíрили remiscenciu na lepšie životné podmienky vo vojnovom štáte: „Keď sme mali Tisu, mali sme aj plnú misu“.²⁹

Politicko-ideologická zmena vo februári 1948

Komunistický prevrat nebol časťou slovenskej majority vnímaný pozitívne (cca 60% Slovákov volilo Demokratickú stranu). Pre udržanie poriadku používala štátna moc represívne opatrenia spolu so všadeprítomnou Štátnou bezpečnosťou (ďalej ŠtB) a Zborom národnej bezpečnosti (ZNB). V podnikoch boli zriadené závodné stráže a závodné milície, ktoré pôsobili ako „prevencia“ pred prípadným nesúhlasom zo strany zamestnancov. Nespokojenci, ktorých udávali ich „uvedomelí“ spolupracovníci alebo občania, boli zatváraní už za protištátne výroky.³⁰ V mestách a obciach boli zriadené akčné výbory, ktoré preberali výkonnú moc (viac viď napr. Černák 2014). Napriek tomu sa v mestách a na dedinách stále objavovali rôzne protištátne letáky

22 viď napr. Tamže, Oblastné veliteľstvo NB I Košice, Situačná správa za mesiac jún 1947, s. 1 a n.; Tamže, Michalovce, 30. 6. 1947, s. 1 a n.; Tamže, Výpis zo situačných správ oblastných veliteľstiev NB na Slovensku za mesiac september 1947, 23. 10. 1947.

23 napr. Tamže, šk. 4, ONV Nitra, Predkladanie mesačných situačných správ, 4. 11. 1947.

24 Štefan Bašťovanský. „Slovo o antisemitizme“, *Pravda*, 15. augusta 1946, 2.

25 Napr. v pohraničnom okrese Kráľovský Chlumec „kvitol“ čierny obchod a tiež aj pašovanie, ktoré mali na svedomí tak kresťania a Židia z maďarskej aj slovenskej strany. Zo Slovenska sa pašoval textil, obuv, ihly, kefy na zuby, z maďarskej strany víno, masť a tabakové výrobky. SNA, fond PV – bezp. odb., šk. 3, Oblastné veliteľstvo NB Michalovce, Situačná správa za mesiac jún 1947 – predloženie, 30. 6. 1947, s. 1, nepag.

26 Tamže, šk. 1, Situačná správa z územia celého Slovenska za dobu od 15. 9. – 15. 10. 1945, s. 1.

27 Tamže, šk. 4, ONV v Piešťanoch, 4. 6. 1947, s. 2.

28 Tamže, šk. 3, OV NB Michalovce, 28. 4. 1947, s. 2. Na východnom Slovensku, ktoré bolo veľmi poškodené vojnou a prechodom frontu, obyvatelia silne pociťovali nedostatok potravín a základných potrieb. Vyskytovali sa tu veľmi často averzie proti židovskému obyvateľstvu – napr. už len preto, že Židia si dávali šiť viac kusov oblekov, na čo majoritné obyvateľstvo nemalo peniaze. Dňa 6. 6. 1947 vypukol napr. pogrom v Bardejove, ktorý vyvolal „preverený“ partizán Jozef Č. Inzultoval 70-ročného starca Leopolda Tauba a ďalšie osoby zo židovskej komunity. (Tamže, šk. 4, ONV v Bardejove, Podávanie mesačných situačných správ, 3. 7. 1947).

29 Tamže, OV ZNB Trenčín, Bezpečnostné pomery, 3.5.1948; Tamže, Okresný úrad Trenčín, Mesačná situačná správa za mesiac január, 4. 2. 1947, s. 2.

30 Tamže, šk. 5, Situačky 1948, OV SNB Trenčín, Bezpečnostné pomery z 3. 5. 1948, s. 2, nepag.

haniace prezidenta Beneša, Gottwalda, či Židov, oslavujúce vojnový slovenský štát a bývalého prezidenta Tisu, ktoré šíрили odporcovia režimu (či už tzv. ľudovo-demokratického alebo komunistického).³¹ Časť obyvateľstva sa prispôbovala prebiehajúcim zmenám, ale mnohí ju prijímali s rastúcimi obavami.

Zmenu politicko-spoločenského poriadku vnímali predstavitelia Zväzu rasovo prenasledovaných (ďalej SRP)³² ako zásadnú. Vedenie SRP-u si zároveň uvedomovalo nepokoj v spoločnosti spôsobený februárovým prevratom, ktorý sa prejavoval aj u židovských obyvateľov. Už niekoľko dní po prevzatí moci komunistami upozorňovalo svojich členov na zbytočné vnášanie rozporov a obáv do komunity.³³ Zároveň ale varovalo, že vývoj spoločnosti smeruje nevyhnutne doľava. Pripravovalo Židov na zásadné zmeny v majetkovej, ale predovšetkým v súkromnej podnikateľskej činnosti, ktorej predpovedalo postupný ústup. Odporúčalo, aby tí členovia komunity, ktorí na túto zmenu neboli pripravení, využili možnosť voľby a vysťahovali sa³⁴ (k založeniu Izraelského štátu došlo 14. 5. 1948) (viac viď Bumová 2009, 2010). Takúto výsadu opustiť „komunistické“ Československo už ostatné majoritné obyvateľstvo nemalo.

Vedenie SRP-u vo svojej rezolúcii z marca 1948 zároveň vyslovilo „plnú dôveru a oddanosť“ československej vláde a jej predsedovi Klementovi Gottwaldovi.³⁵ „I naše združenie sa bezpodmienečne hlási ku konaniu radostnej svojej povinnosti na budovateľskom diele pre blaho štátu a národa s vrúcnyim prianím plnému zdaru tomuto historicky veľkému dieľu.“³⁶

Po zásadnej politickej zmene očakávali predstavitelia židovských inštitúcií urýchlené a spravodlivé vyriešenie reštitučných nárokov Židov (viac viď Bumová 2008

a i.). Princiipiálnou otázkou v tomto období bolo vyriešenie finančného odškodnenia za pôdu pôvodne vlastnenú židovskými vlastníckmi, ktorá bola pridelená už vyššie spomínaným „prídelcom“ počas existencie Slovenskej republiky (1939–45), ale aj po skončení vojny.³⁷ Ešte na začiatku februára 1948 vyšiel v denníku Pravda článok, ktorý sa vyslovil za ponechanie židovských majetkov slovenským roľníkom. Autor v ňom zároveň zdôraznil oprávnenosť pôvodných vlastníkov a ich dedičov na získanie ich predvojnového majetku.³⁸ Riešenie tohto problému ale nebolo jednoduché. Jeho súčasťou boli vlečúce sa súdne pokračovania a trovy, ktoré museli hradiť súdu ich súčasní vlastníci, čiže väčšinou málo majetní roľníci, spolu s poplatkami za nájom a užívanie pôdy.³⁹ SRP preto vyzýval svojich členov, aby počkali na novelu reštitučného zákona a neriešili zatiaľ tento problém súdnou cestou, pretože uvedený stav spôsoboval stále napätie medzi majoritnými roľníkmi a bývalými židovskými držiteľmi pôdy.⁴⁰ Povereník pôdohospodárstva Dr. Michal Falťan v komunikácii s predstaviteľmi SRP-u prisľúbil ukončiť reštitúciu židovského pôdohospodárskeho majetku finančnou náhradou za pôdu. Peniaze sa mali získať uvoľnením peňazí, ktoré zložili prídelcovia pôdy vojrovej Slovenskej republiky.⁴¹

Z uvedeného dôvodu sa v SNR chystala aj zmena reštitučného zákona. V marci vláda pristúpila k zastaveniu reštitučných konaní ohľadom bývalých židovských pôdohospodárskych nehnuteľností.⁴² Z príkazu povereníka spravodlivosti Dr. Júliusa Viktoryho a povereníka pôdohospodárstva dr. Michala Falťana, všetka pôda pripadla tzv. drobným prídelcom. Novelizácia reštitučného zákona sa ale stále neodhlasovala, „ležala“ v SNR už niekoľko mesiacov. Pôvodní židovskí majitelia mali dostať doplatok rozdielu medzi cenou prídelovou a obecnou od súčasných držiteľov pôdy.⁴³ Podľa uvedeného návrhu by však dostali pôvodní židovskí vlastníci

31 „Židov povešať spolu s Benešom a Gottwaldom, sú to psi smradľaví, povešať ich“. Tamže, OV ZNB Trenčín, Bezpečnostné pomery, 3. 5. 1948.

32 Dobovo Sväz politickým režimom rasovo prenasledovaných (SRP) zastupoval záujmy predovšetkým tej časti židovskej populácie, ktorá po druhej svetovej vojne vystúpila zo židovskej náboženskej obce. Skupinu židovského obyvateľstva, ktorí boli členmi náboženských obcí, zastrešoval a zastupoval Ústredný zväz židovských náboženských obcí (ÚZ ŽNO). Obidve inštitúcie mali sídlo v Bratislave.

33 SNA, fond SRP, Zápisnica spísaná na schôdzi širšieho výboru SRP-u dňa 2. marca 1948, s. 2, nespracovaný fond.

34 Tamže.

35 Tamže. (Prezidentom ČSR bol stále Eduard Beneš).

36 Tamže.

37 Tamže, s. 1.

38 „Drobným roľníkom ponechať židovské majetky“, *Pravda*, 6. februára 1948, 2.

39 „Drobným roľníkom...“, 2.

40 SNA, fond SRP, Pamätný spis z 29. 4. 1948, s. 4; Tamže, Obežník 55 z 19. 7. 1948.

41 Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi širšieho výboru SRP-u dňa 2. marca 1948, s. 1, nespracovaný fond.

42 „Reštitučné žaloby sa zastavujú“, *Pravda*, 4. marca 1948, 3.

43 „Reštitučné žaloby sa zastavujú“, 3.

za svoj nehnuteľný majetok iba zlomok ceny, čo spôsobovalo nepokoj medzi reštituentami a ďalšie napätie voči súčasným vlastníkom. Napriek pozitívnym očakávaniam predstaviteľov SRP-u, problém s tzv. diskriminačnými reštitúciami pôdohospodárskeho majetku tak pretrvával aj v ďalších mesiacoch.⁴⁴

Predstavitelia SRP-u tiež predpokladali aj zrušenie mnohých diskriminačných konfiškačných rozhodnutí o židovskom majetku predchádzajúcej vlády⁴⁵ (viac viď Bumová 2008, 2009, 2012 a i.). Cieľom židovských inštitúcií bolo dostať späť aj ten majetok od štátu, ktorý ostal po deportovaných Židoch a ku ktorému sa po vojne nikto nehlásil. Tento majetok chceli použiť na podporu preživších a obnovu židovských inštitúcií.⁴⁶ Až v tomto období sa nakoniec SRP-u podarilo nadviazať aktívne vyjednávanie s Poverenctvom priemyslu a obchodu či Poverenctvom financií o likvidácii majetkovej podstaty niektorých fondov, do ktorých plynuli peniaze zo židovského majetku arizovaného alebo znárodneného štátom počas vojny.⁴⁷

Určitá bližšia komunikácia židovských inštitúcií s novou vládou a zároveň deklarovaná (ale stále nerealizovaná) podpora nového režimu voči židovským reštitučným nárokom, spôsobovala pretrvávajúce napätie medzi majoritou a židovskou minoritou. Nespokojnosť v spoločnosti sa udržiavala aj stále prítomným lístkovým systémom (viď tiež napr. Baláži 2016) a už spomínaným nedostatkom mnohých potravinových a odevných komodít potrebných k bežnému životu.

Pogrom v Bratislave – august 1948

Nový výbuch antižidovských vášní nastal v dňoch 20. a 21. augusta 1948 v Bratislave. Konflikt, ktorý už historik Šmigel označil za banálny (Šmigel 2011: 269

a n.), vypukol v piatok pri stánkoch pred mestskou tržnicou na Stalinovom námestí (dnes Námestie SNP) medzi dvoma ženami.⁴⁸ Jediná správa o udalosti pochádza z prostredia SRP-u, ktorý o nej vypracoval pomerne podrobný Pamätný spis.⁴⁹ Správy popisujúce udalosti z prostredia bezpečnostných zložiek sa autorke doteraz nepodarilo nájsť.

Pamätný spis uvádza, že Alica Franková z Bratislavy kupovala ráno o 9.30 hod. jablká u svojej známej predavačky v stánku. Keďže si chcela nakúpiť aj u ďalších predavačov a pri stánku stála sama, nechala si neodvážené jablká u predavačky s tým, že sa po nákup vráti. Keď asi za štvrt hodiny prišla, pri stánku už nakupovali aj ďalšie ženy. Predavačka doobsluhovala zákazníčku a odvážila už vybraté jablká A. Frankovej. Na to reagovala jedna z čakajúcich žien, Emília Prášilová výrokom, že predavačka „smradľavým Židovkám dáva skorej“.⁵⁰ Na urážky, pôvodne adresované predavačke, zareagovala A. Franková, ktorá si ich „vyprosila“ a celý konflikt sa preniesol medzi ňu a E. Prášilovou.⁵¹ Ženy sa začali verejne fyzicky inzultovať za pokriku prizeraúcich: „Dajte tej smradľavej Židovke, dobre jej dajte!“⁵² Franková sa prestala biť s Prášilovou v okamihu, keď padol výkrik „Židovka bije tehotnú ženu!“ – o čom, podľa jej vyjadrenia, dovtedy nevedela.⁵³ Prášilová vo fyzických inzultáciách pokračovala naďalej, dokonca aj vtedy, keď prišiel strážnik a viedol obidve ženy na komisariát tržnice. Počas eskortovania adresoval dav na osobu A. Frankovej výkriky: „Smradľavá Židovka, zavrieť ju, bila tehotnú ženu!“⁵⁴ Tento dav tvorilo cca 20 ľudí. Po 15 minútach vypočúvania boli obidve ženy z komisariátu prepustené. To sa už pred komisariátom zhromaždil veľký dav a keď vyšla A. Franková, ľudia sa na ňu vrhli, začali ju kopať a biť.⁵⁵ So súhlasom strážnika sa vrátila späť na komisariát, kde hľadala ochranu. Ten

44 SNA, fond SRP, Pamätný spis z 29. 4. 1948, s. 4; Tamže, Obežník 55 z 19. 7. 1948.

45 Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi širšieho výboru SRP-u dňa 2. marca 1948, s. 1, nespracovaný fond.

46 Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi širšieho výboru SRP-u dňa 27. a 29. januára 1948, s. 4 - 7, nespracovaný fond; Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi širšieho výboru SRP-u dňa 2. marca 1948, s. 3, nespracovaný fond.

47 Tamže.

48 Porovnaj aj Šmigel, Michal: Protižidovské nepokoje v Bratislave (august 1946; august 1948) v atmosfére povojnového antisemitizmu na Slovensku“. Druhá svetová vojna. Časopis o moderných dejinách Slovenska. Historia Nostra. Citované 15. júna 2017 (ďalej Šmigel 2013). <http://www.druhasvetova.sk/2013/06/17/protizidovske-nepokoje-v-bratislave-august-1946-august-1948-v-atmosfere-povojnového-antisemitizmu-na-slovensku/>

49 SNA, fond SRP, Pamätný spis z 24. 8. 1948, s. 1, nepaginované, nespracovaný fond. (Porovnaj aj Šmigel 2011).

50 Tamže.

51 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 1, nespracovaný fond. V spise sa ďalej píše, že Franková schytila metlu opretú o stánok a kričala: „Vy gardistka, SS-áčka, nie sme v roku 1942, tie časy už minuli, keď sa so Židmi mohlo takto zaobchádzať“ (Tamže).

52 Tamže.

53 Tamže.

54 Tamže.

55 Tamže, s. 2.

požiadal o spoluprácu NB, pretože nezvládal rozširujúci sa dav (porovnaj Šmigel 2011: 269 – 271).

Pamätný spis ďalej uvádza, že príchodom štyroch členov NB nenadobudla A. Franková pocit bezpečia. Poukazuje na určitú zaujatosť zo strany jednotlivých zamestnancov NB. Uviedla, že bez oboznámenia sa so súvislosťami bolo prvou reakciou jedného z príslušníkov vyhlásenie: „Keby ste to mojej tehotnej žene urobila, zabil by som Vás“.⁵⁶

Pretože bezpečnostné zložky napriek posilám nezvládali dav zhromažďujúci sa pred komisariátom, ktorý obsadil aj bočné východy, trávila A. Franková čas v úkryte v kancelárii prednostu komisariátu.⁵⁷ Následne bola prevezená majorom NB Dúbravským na Oblastné veliteľstvo NB, kde bola vypočutá. Tam dostala ponaučenie, že na tržnicu má poslať slúžku a komentár, ktorý je tiež súčasťou uvedeného Pamätného spisu: „Prečo sa vy mladí nechováte tak, ako Vaši rodičia, takto to nejde“.⁵⁸

Po výsluchu bola A. Franková uväznená napriek argumentom, že ju doma čaká 11 mesačné a trojročné dieťa a tiež chorá matka. Ako dôvod zatknutia bolo pre väzenskú správu uvedené „Bila tehotnú ženu“.⁵⁹ Napriek jej výhrade, že išlo o vzájomnú fyzickú inzultáciu, v ktorej bola zranená ona, jej strážnik odvetil, že on má kvôli nej „poslapané topánky“.⁶⁰ Pamätný spis uvádza, že vo väzení strávila celý nasledujúci deň 21. augusta a na jej žiadosť o prepustenie mal službukonajúci dozorca povedať, „že si to mala skôr rozmyslieť, než zabíjala“.⁶¹ Z väzby bola prepustená až o deň neskôr, 22. augusta 1948.⁶²

Citovaný dokument SRP poukazuje na predpojatost bezpečnostných zložiek voči A. Frankovej. Mali konať zaujate, prisudzovať jej vinu (dokonca „zabíjanie“) a výlučnú zodpovednosť za udalosti, ktoré primárne nevyvolala. Poučovali ju, ako sa majú Židia správať na verejnosti (najlepšie sa neukazovať), vyčítali jej, že kvôli nej/Židovke prišli k ujme, aby ju ochránili.⁶³ Žiaľ, dokument nie je možné overiť aj z iných zdrojov.

Pamätný spis popisuje aj ďalšie udalosti, ktoré sa mali odohrať v čase, keď A. Franková po incidente vypočúvali na Komisariáte tržnice.

Davom sa mala šíriť fáma, že Židovka napadla tehotnú ženu a tá predčasne porodila mŕtve dieťa. Luza následne napadla pred tržnicou ďalšie dve Židovky, z ktorých jednu zbili a zranili. Jednou zo žien bola F. Kohnová, ktorej príbeh sa tiež dostal do Pamätného spisu. Opisovala, že pred davom hľadala útočisko vo vnútri tržnice na galérii, ktorú uzavreli príslušníci NB. Napriek tomu sa, podľa jej vyjadrení, po rozhovore s „orgánmi“ do galérie dostal asi 50 ročný muž, ktorý pristúpil ku nej. Ignoroval, že pri nej stál člen NB, vrhol sa na ňu a bil ju po hlave a tvári, dokiaľ ho od nej príslušníci neodtrhli. Po tomto incidente ho mali príslušníci nechať odísť bez legitimovania sa.⁶⁴ Podobná situácia nastala, keď F. Kohnová sprevádzala NB do auta. Nezakročila proti fyzickým útokom voči nej od jednotlivcov z davu.⁶⁵

Druhou internovanou bola Livia Ecksteinová, manželka obchodníka so sklom. Mali obchod vedľa tržnice. Tá bola svedkom incidentu pred tržnicou. Podľa jej slov vysvetľovala davu, že fámy, ktoré sa začali šíriť, že Franková ublížila tehotnej žene a tá predčasne porodila mŕtve dieťa, sú nezmyslom a namierené proti Židom, „ktorí už dosť vytrpeli“.⁶⁶ Dav ju napadol a sama sa zachránila iba tým, že ju dala NB do ochrannej väzby, z ktorej bola zakrátko prepustená. Jej prípad ale pokračoval ďalej. O deň neskôr (21. 8. 1948) bola zaistená a odvedená na výsluch na Oblastné veliteľstvo NB, kde ju obvinili, že poburovala dav s výrokom: „Všetkých kresťanov by bolo treba dať do koncentračných táborov“.⁶⁷ Na svoju žiadosť bola Ecksteinová konfrontovaná so svedkyňou jej údajného výroku. Táto vyhlásila, že obvinenú nepozná a o výroku sa dozvedela od tretej osoby, na základe čoho bola Ecksteinová prepustená.⁶⁸ Nasledujúci deň 22. augusta 1948 bola znovu zatknutá a vypočúvaná na OV NB. Vo väzbe bola ešte 24. augusta 1948 napriek tomu, že žiadala o prepustenie, pretože

56 Tamže.

57 Tu ostala približne do 14. hod., zamaskovaná v požičanom plášti a čapici (Tamže).

58 Tamže.

59 Tamže.

60 Tamže.

61 Tamže.

62 Tamže.

63 Tamže.

64 Tamže, s. 2-3.

65 Tamže, s. 3.

66 Tamže.

67 Tamže.

68 Tamže.

mala doma na nej závislého šesť mesačného kojenca.⁶⁹ Ani tieto opisované udalosti sa nedajú overiť z iných zdrojov.

Náladu v dave pred tržnicou na vtedajšom Stalinovom námestí ale popisuje iný zdroj z prostredia národnej bezpečnosti.

Keď pristavili k dverám „väzenské auto“, ktorým mala byť odvezená jedna zo zmienených židovských žien, jeden z muž z davu začal kričať, že šofér má pod autom niekoľko mŕtvol.⁷⁰ Táto poplašná správa vyvolala ďalšiu davovú psychózu. Dav napadol väzenské auto a snažil sa oboma dverami vytiahnuť šoféra z neho von. Okolo stojaci ľudia zároveň hádzali do auta kamene a ovocie. Zmieneny muž, ktorý ošial vyvolal, sa snažil zmocniť auta a vylomil na ňom dvere. Tieto jeho ataky trvali až po Klobočnícku ulicu.⁷¹ Napadnutie vodiča a demolácia auta NB bola, podľa vyšetrojúcich zložiek, pravdepodobne reakciou na to, že ľudia boli pobúrení, že NB ochraňuje Židov.⁷² Takúto náladu v dave mali vyvolávať ďalší jednotlivci, ktorí vykrikovali „Pozor na policajných špiclov“, „Hanba národnej bezpečnosti, keď chráni Židov“.⁷³

Počas 20. augusta 1948 (a aj na nasledujúci deň 21. augusta) pokračovali v Bratislave výtržnosti proti Židom (porovnaj Šmigel 2011: 271-272). Pamätný spis SRP upozorňuje na pasivitu príslušníkov NB. Popisuje, že v čase výsluchu A. Frankovej sa mal pred tržnicou vytvoriť asi sto členný dav mladíkov pod dvadsať rokov, pozostávajúci z rôznych „povaľáčov a z osôb, ktoré sa v predpoludňajších hodinách vyhýbajú svojmu zamestnaniu“.⁷⁴ Prítomných malo byť aj cca 50 členov NB, ktorí, podľa zhodnotenia predstaviteľov SRP-u, mohli zabrániť vykrikovaniu protižidovských hesiel „Obesiť ju“, „Obesiť Židov“, „Von so Židmi“.⁷⁵ Podľa dokumentu sa príslušníci NB hodinu len nečinne prizerali a nezasiahli proti skandujúcim ľuďom vykrikujúcim nenávisťné heslá. Až na priamy zásah III. odboru Povereníctva vnútra bol dav pred 13. hod. rozohnaný.⁷⁶

Udalosti mali pokračovať aj popoludní, kedy sa na Stalinovom námestí začali opäť zhromažďovať davy. Bezpečnostné orgány im, podľa Pamätného spisu, prejavovali „nezrozumiteľnú zhovievavosť“ a „prílišnú zdvorilosť“,⁷⁷ pričom si vystačili s napomínaním. Dokument hovorí o skrytej sympatii, či dokonca o poučovaní „výtržníka, ako to robiť“.⁷⁸ Po zadržaní a odvedení jednotlivcov na bok dochádzalo k následnému prepusteniu. Okolo ôsmej hodiny večer sa na Stalinovom námestí už nachádzal asi tisícový dav, ktorý vykrikoval antižidovské a fašistické heslá. Príslušníci NB, ktorí boli privezení autobusom, sa pokúšali dav z priestoru pred tržnicou rozohnať. Následne sa v dave ozvali heslá „Ideme na židovňu“.⁷⁹ Dokument opäť upozorňuje na to, že bezpečnostné zložky neurobili nič, aby výtržníkom bránili v ich zámere. O dave však vedeli židovské inštitúcie, ako starobinec (ohel), Domov bezprístrešnej židovskej mládeže, dievčenský internát, či Židovská nemocnica, ktoré stihli pozatvárať brány. Výtržníci aj napriek tomu vybili okná na Židovskej nemocnici a dav tiahol k ďalším židovským budovám na Markovičovej, Podjavorinskej a Šulekovej ulici, kde pogromisti urobili to isté. Najhoršie dopadla Židovská ľudová kuchyňa (sídliť na Zámockej ulici), ktorej zamestnanci neboli včas informovaní o nepokojoch. Výtržníci vtrhli do budovy, porozbýjali vnútorné zariadenie a spôsobili škodu za 100 000 Kčs (porovnaj Šmigel 2011: 271). Podľa Pamätného spisu tieto výtržnosti stihol spôsobiť dav za hodinu a pol.⁸⁰

Počas celej doby večerného pogromu žiadali ohrozené židovské inštitúcie pomoc od NB. Pamätný spis uvádza, že iba päťdesiat krokov od budovy, kde sídlil SRP, sa nachádzala stanica NB. Službukonajúci strážnik sa ohradzoval, že bol na strážnici jediný a nemohol sa postaviť davu na odpor. Pogrom sa skončil až po osobnom zásahu prednostu III. odboru PV a jeho zástupcu o 23. hodine.⁸¹

Na ďalší deň v sobotu 21. augusta 1948 sa predpoludním začalo na Stalinovom námestí opäť zhromaž-

69 Tamže.

70 ŠA v Bratislave, fond Štátne zastupiteľstvo, č. spisu 6044/48.

71 Auto malo po incidente poškodenú karosériu a prepichnuté pneumatiky. Škoda bola stanovená na 800 Kčs. Dvadsaťdeväť ročný muž, národný správca židovského majetku, dostal trest 5 mesiacov bezpodmienečne a 2000 Kčs náhradu škody. Odsúdený bol za šírenie poplašnej správy, rušenie všeobecného pokoja, poškodzovanie cudzej veci a násilie proti vrchnosti (Tamže, 30. 11. 1948).

72 Tamže, č. spisu 7534/1948.

73 Tamže.

74 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 3, nespracovaný fond.

75 Tamže.

76 Tamže, s. 4.

77 Tamže.

78 Tamže.

79 Tamže.

80 Tamže.

81 Tamže.

ďovať niekoľko stoviek ľudí. NB, pod tlakom III. odboru PV a hrozbou okamžitých zmien na postoch vo vedení ZNB, dokázala dav rozohnať za desať minút⁸² (viď viac Šmigel 2011: 272). Napriek tomu v ten istý deň na Rybnom námestí vykrikovala tridsaťšesť ročná žena pred asi dvadsiatimi ľuďmi: „Nemáme čo žrať, Hitler málo Židov spálil, mal ich všetkých spáliť na popol...“⁸³ Rozširovala medzi ľuďmi ďalšiu, ňou vykonštruovanú fámu, že je ošetrovatelkou na Ženskej klinike „a v jej rukách zomrela Prášilová, lebo ju predošlého dňa ako tehotnú kopla do brucha jedna Židovka“.⁸⁴ Ženu, ktorá bola skutočne ošetrovatelka, odsúdil Krajský súd v Bratislave k strate slobody na 2 mesiace bezpodmienečne za šírenie poplašnej správy a rušenie obecného pokoja.⁸⁵

Postoj štátnych orgánov

Štátne orgány sa snažili udalosti z 20. a 21. augusta 1948 bagatelizovať. Za podnecovateľov násilia označili „nezodpovedné živly a provokatérov“.⁸⁶ Denník Pravda až 22. augusta 1948 uverejnil článok s titulkom „Pokus o provokácie v Bratislave“.⁸⁷ V ňom zamlčal židovský pôvod jednej z bijúcich sa žien a „osoby, ktoré vyvolali zhluknutie“ označil za povaláčov a ľudí vyhybajúcich sa práci.⁸⁸ V ďalšom príspevku venovanom odbojárom, kládol autor vinu za bratislavské výtržnosti „reakčným silám“.⁸⁹

Z kontextu udalostí a situačných správ z uplynulých mesiacov je ale zrejmé, že v majoritnej spoločnosti existovala veľmi silná averzia voči Židom bez ohľadu na politickú či „triednu“ príslušnosť. Medzi obyvateľmi sa šíriala dlhodobá frustrácia zo životných podmienok, ktoré pretrvávali na Slovensku od skončenia druhej svetovej vojny. A v období zásadnej zmeny politického smerovania po februári 1948 sa reminiscencia na slovenský štát zosilňovala. Obyvatelia vinili z tohoto stavu českú/československú vládu, komunistov a Židov. Odpor

proti československému establišmentu sa prenášal do averzií aj proti Čechom žijúcim na Slovensku. Židia boli spájaní s komunistami a obviňovaní zo zmeny spoločenského poriadku. V chápaní mnohých, nielen „jednoduchých“ ľudí, bol Žid zasa „pánom“: „Nám všetko len berú – obilie, kukuricu, ošípané, hydinu a nič nám nedajú, zákony si robia len páni a Židia, ktorí majú všetkého dosť a o nás sa nik nestará, tí čo robili takto (tlieskajúc rukami) bodaj do rána zdochli“.⁹⁰ Výskyt podobných výrokov, ktoré skutočne súviseli mnohokrát so zúfalou situáciou bežných ľudí, ktorí nemali prístup ku každodenným produktom, boli časté. Bezpečnostné orgány na ne reagovali zatknutím a pôvodcovia bývali odsúdení na niekoľko týždňové až mesačné tresty.⁹¹ V spoločnosti zároveň pretrvávali relikty antižidovskej vojnovnej propagandy.⁹² Protižidovské postoje umocňovali aj aktivity Židov, ktorí sa usilovali o vrátenie pôdneho majetku a anulovanie diskriminačných rozhodnutí v tejto otázke a vyriešiť svoje spoločenské postavenie.⁹³

Za všetkými týmito postojmi ale vidieť neustálu prítomnosť delenia v spoločnosti Slovenska na kategórie „my“ a „oni“. Židom boli štandardne prisudzované vlastnosti, ktorými „škodili“ etnickým Slovákom. Napríklad: súčasťou pogromov bolo šírenie fám – v Topoľčanoch (1945) židovský doktor „očkovoľal deti jedom a zabíjal ich“ (Kamenec 2000: 90; Šišjaková 2007: 234, 236; Cichopek-Garaj 2014: 128-129), v Bratislave (1945) počas partizánskeho zjazdu Židia „mali obesiť akéhosi partizána“.⁹⁴ V spomínanom augustovom pogrome v roku 1948 mala židovská žena kopancom „zabiť nedonosené dieťa“ a fáma gradovala „smrťou ženy pri jeho pôrode“. Rozširovanie falošných fám sa z analýzy dokumentov zdá byť vedomé – ich šíritelia vedeli o ich nepravdivosti, zneužívali ich na rozpútanie hystérie v dave. Boli zneužívané na démonizovanie Židov a ich vylúčenie zo spoločnosti a bola im pripisovaná kolek-

82 Tamže.

83 ŠA v Bratislave, fond Štátne zastupiteľstvo, č. spisu 6044/48.

84 Tamže, 30. 11. 1948.

85 Tamže.

86 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 3, nespracovaný fond.

87 „Pokusy o provokácie v Bratislave“, *Pravda*, 22. augusta 1948, 1.

88 Tamže.

89 „Uchováme čistý štít odbojárov“, *Pravda*, 29. augusta 1948, 2.

90 ŠA v Bratislave, fond Štátne zastupiteľstvo, č. spisu 1359/49. Výrok použila 52 ročná žena z Mosta na Ostrove v afekte, pretože nedostala uhlie. Zúfalá opakovala, či má aj s deťmi zamrznúť.

91 V tomto prípade dostala obvinená 1 mesačné väzenie s ročným odkladom (Tamže).

92 Tamže, č. spisu 6100/6111/1948; Tamže, č. spisu 7449/1948: („Ja Vám ukážem Vy k... židovské, všetkých vás poveším, teraz ste vy páni, ale dlho nebudete. Keby som Vás bol chytil ako SS-man, bol by som vás všetkých povešal...“).

93 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 5, nespracovaný fond; Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi Širšieho výboru SRP dňa 14. 9. 1948..., s. 2.

94 ŠA v Bratislave, fond Štátne zastupiteľstvo, č. spisu 6027/46.

tívna vina – konanie, ktoré malo iba krôčik k násiliu. Židia boli na Slovensku zároveň jednou z najmenej chránených skupín⁹⁵ a pre majoritnú spoločnosť slúžili aj naďalej ako katalyzátor nespokojnosti. Otvorene vystúpil proti Čechom, ktorí boli štátotvornou skupinou či komunistom, majúcim v rukách politickú a výkonnú moc a štátnu bezpečnosť, by si dav nedovolil.

Postoj vládnych orgánov (SNR) k vyriešeniu celého spektra problémov židovskej komunity – (tzv. „židovskej otázky“⁹⁶ ako naďalej nazývali tento problém predstaviteľia SRP), bola nedostačujúca a vágna, ako už bolo spomenuté vyššie (viď tiež Bumová 2008, 2009, 2010 a i). Nejednoznačné postoje k vyriešeniu postavenia židovskej komunity na Slovensku sa premietali aj do plnenia úloh bezpečnostných zložiek, ktoré vo všetkých troch prípadoch (Topoľčany 1945, Bratislava 1946, 1948) konali veľmi málo na ochranu Židov či sympatizovali s výtržníkmi (Kamenec 2000; Bumová 2006).

Po augustových udalostiach 1948 sa delegácia SRP stretla s niektorými predstaviteľmi SNR. S poverením vnútra Danielom Okálím sa stretnutie uskutočnilo už 23. augusta 1948. Ten sľúbil potrestanie a zbavenie miesta všetkých zodpovedných osôb za nekonanie.⁹⁷ 2. septembra 1948 sa konalo stretnutie s predsedom Zboru povereníkov Gustávom Husákom. Ten počas nej priznal, že v nižších zložkách administratívneho aparátu a aj medzi straníkmi sú „živly“, ktoré tam nepatria.⁹⁸

Podobný postoj zaujal aj generálny tajomník Štefan Baššovanský, ktorý v septembri 1948 na porade príslušníkov policajných a bezpečnostných zložiek upozorňoval na mylné stereotypné vnímanie Židov ako cudzincov/nepriateľov: „... židovský kapitalista je náš nepriateľ nie preto, že je Žid, ale preto, že vyčerpáva ľud. Antisemitizmus je zvyšok reakcie, a preto, ak sa mu nebudeme vyhýbať, nedospejeme k socializmu...“⁹⁹ (viac viď Bumová 2012: 172-173). Na ignorovanie antisemitizmu priamo v komunistickej strane upozorňoval aj Oskar Langer. V jej vedení existoval názor, že ide o prejav „reakcionizmu“, proti ktorému sa nedá izolovane bojovať.¹⁰⁰ Antisemitizmus bol však silno zakorenený medzi

členmi v KSS na všetkých úrovniach. K Langerovým aktivitám o nutnosti otvoriť diskusiu o antisemitizme v strane sa postupne pridali aj ďalší komunisti pochádzajúci zo židovského prostredia.¹⁰¹ Už v roku 1946 konštatoval v strane tak silný antisemitizmus, že medzi členmi kolovali odporúčania o nutnosti „stiahnutia sa židovských súdruhov“ z KSS¹⁰² (viac viď Bumová 2012: 172).

Viliam Široký či Gustáv Husák sa v októbri 1948 opäť snažili odvieť pozornosť od pretrvávajúceho antisemitizmu medzi všetkými vrstvami spoločnosti a za jeho pôvodcov označili zase iba „reakčné sily“: „Kapitalisti z radov veľkostatkárov a fabrikantov vidia, že v slovenskom ľude sa zdvihla vlna odporu proti vykorisťovateľom, preto sa pokúšajú uviesť túto vinu na falošnú koľaj. Snažia sa odvieť pozornosť od seba poukazom na Židov, Čechov, vedúcich národných podnikov a pod., aby sa oni mohli udržať alebo vrátiť sa do stratených pozícií v našom hospodárstve, ktoré má slúžiť pracujúcemu ľudu. Snažia sa proste zastierať triedneho nepriateľa. Antisemitizmus nachádza u nás živnú pôdu tým viac, že v pominulých siedmych rokoch slovenského štátu bol živý materiálnym zainteresovaním mnohých ľudí a odôvodňovaný „rasovými teóriami“. Naša strana rasovú teóriu neuznáva a pozná len ľudí schopných a neschopných, statočných a nestatočných“.¹⁰³

Niekoľko vyššie uvedených vyšetrovacích spisov zo Štátneho zastupiteľstva v Bratislave ale ukazuje na aktérov výtržností pochádzajúcich z rôznych spoločenských vrstiev – od prevereného národného správcu, cez ošetrovatelku v nemocnici, až po robotnícke zamestnanie. Pamätný spis spomína mladíkov pod 20 rokov, povalačov a osoby, ktoré predpoludním nemali čo robiť.¹⁰⁴ Podobne, ako počas bratislavských výtržností v auguste 1946 (Bumová 2007), išlo o rôznorodý dav zahrňujúci „počestných občanov“ až po „povalačov“, ktorí boli aktívni, alebo podľahli davovej psychóze. Rovnaká situácia bola pri aktéroch pogromov v Topoľčanoch (1945) (Kamenec 1999, 2000) a v Bratislave (1946) (Bumová 2007). Išlo o miestne obyvateľstvo – susedov, národných správcov, miestnu vojenskú posádku

95 Spolu s maďarskou a nemeckou menšinou a „Cigánmi“.

96 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 5, nespracovaný fond.

97 Tamže, Zápisnica spísaná na schôdzi Širšieho výboru SRP dňa 14. 9. 1948..., s. 1, nespracovaný fond.

98 Tamže.

99 Tamže, fond PV / sekr., šk. 190, Zápisnica o pracovnej porade zástupcov III/A odb. PV, ZV-ZNB, ZÚŠB AZKÚ a oblastnými veliteľmi ZNB... z 9. – 11. 9. 1948 v Bratislave, Prejav s. Baššovanského, s. 5 (pag. 737).

100 Tamže, fond Rehabilitačná komisia ÚV KSS, šk. 1, list Ernesta Fabiana adresovaný Štefanovi Baššovanskému zo dňa 4. 5. 1951.

101 Tamže.

102 Tamže; Tamže, List Oskara Langeru predsedovi Zboru povereníkov, Dr. Gustávovi Husákovi zo dňa 19. 1. 1948.

103 „Čo sa skrýva za antisemitizmom“, *Pravda*, 9. októbra 1948, 2.

104 SNA, fond SRP, Pamätný spis, 24. 8. 1948, s. 4, nespracovaný fond.

ku (Topoľčany), tiež aj partizánov (Bratislava 1946), náhodný dav či občanov nespokojných s pomermi v republike.

Záver

Kým obidva predchádzajúce pogromy/výtržnosti boli dokázateľne pripravované (Kamenec 2000: 89 a. n., 1999; Bumová 2007), pogrom v Bratislave v auguste 1948 vypukol spontánne (porovnaj Šmigel 2011). Vo vyššie spomínaných archívnych dokumentoch pochádzajúcich z rokov 1945 – 1949 sa spomína frustrácia obyvateľstva z nedostatku potravín a životných potrieb, ktorá často prechádzala do nenávisťi voči židovským spoluobčanom a bola živnou pôdou pre pogromy¹⁰⁵ (porovnaj tiež Kamenec 1999, 2000; Šmigel 2011; Šišjaková 2009). Tieto faktory sa v archívnych dokumentoch vyskytujú v najväčšej miere. Súčasťou všetkých pogromov boli aj fámy, ktoré neustále sprítomňovali obavu majoritných Slovákov zo židovskej pomsty za udalosti počas holokaustu – fáma, že Židia vraždia deti (Topoľčany 1945, Bratislava 1948), či jednotlivcov zo slovenskej majority (Bratislava 1946), sa vyskytla pri všetkých troch udalostiach. Netreba samozrejme opomíňať ani reštitučné nároky židovských navrátilcov, ktoré vyvolávali odpor dovtedajších vlastníkov (porovnaj Kamenec 1999, 2000; Šmigel 2011; Bumová 2007).

Posledný pogrom v Bratislave v roku 1948 je trochu iný, a to práve zmenou spoločensko-politických pod-

mienok. Komunistický prevrat vo februári 1948 a pokračujúci vykonštruovaný proces s predstaviteľmi Demokratickej strany silno polarizovali kresťansky založenú slovenskú spoločnosť. Živnú pôdu pre šírenie averzie v rokoch 1947 – 1948 predstavovali aj konšpiračné teórie – Židia ovládajúci napr. povereníctva,¹⁰⁶ obviňovanie zo židobolševizmu, uprednostňovanie Židov zo strany SNR či jednotlivých povereníctiev, či „židovsko – české pozadie“ rozhodovania v procese s Dr. Jozefom Tisom. Členstvo niektorých Židov vo „vítaznej“ komunistickej strane a v určitých výkonných funkciách uvedené konšpirácie iba priživovali. Analýza dochovaných archívnych dokumentov viažucich sa k okolnostiam pogromu v Bratislave v roku 1948 poukazuje aj na silný občiansky nesúhlas a frustráciu s politicko-ideologickým smerovaním krajiny. V inkriminovanej dobe stačilo málo, aby prepukol do otvorenej averzie voči marginálnej, démonizovanej a menej chránenej skupine obyvateľstva, Židom. Tieto konšpiračné teórie si nakoniec osvojila a prispôsobila svojim zámerom aj komunistická ideológia pri neskorších konštruktoch o židovskom/sionistickom a buržoázno-nacionalistickom pozadí „rozvracania republiky“, ktoré boli prítomné pri politických procesoch z 50. rokov 20. stor.

Štúdia je výstupom projektu VEGA 1/0574/17 „*Politické procesy na Slovensku proti tzv. sionistom v bezpečnostných zložkách štátu (1948 – 1968)*.”

BIBLIOGRAFIA:

- Baláži, Peter. 2016. „Historiografia financií v období II. svetovej vojny a v prechodnom povojnovom období pri nástupe centrálne plánovaného hospodárstva”. *FOR FIN, Odborný mesačník pre financie a investovanie*. http://www.derivat.sk/files/2016_casopis%20forfin/FF_OKT_2016_Fiskal_centralizmus.pdf. prezerané dňa 17. 1. 2017.
- Barnovský, Michal. 1993. *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava: Archa.
- Barnovský, Michal. 1995. „Preberanie moci a pofebruárová očista 1948”. In Barnovský, Michal. (ed.): *Od diktatúry k diktatúre*. Bratislava: VEDA, 88-96.
- Bednařík, Petr. 2006. „Zpravodajství českého tisku v roce 1945 o topoľčanském pogromu”. *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha, 443-460.
- Bednařík, Petr. 2012. „Protižidovské výtržnosti při partyzánském sjezdu v českém tisku v létě 1946”. *Sborník Národního muzea v Praze, Řada C 57 (4)*: Praha, 37-42.
- Bumová, Ivica. 2006. „Predvolebný zápas na stránkach denníkov ČAS a PRAVDA (1945 – 1946)”. *Pamäť národa 2 (4)*: 6-14.
- Bumová, Ivica. 2007. „Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte”. *Pamäť národa 3 (3)*: 14-29.
- Bumová, Ivica. 2008. „Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu”. In Vrzgulová, Monika – Richterová, Daniela (eds.). *Holokaust ako morálny a historický problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 44-66.
- Bumová, Ivica. 2009. „Official anti-semitism in Slovakia after the Second world war (1945-1951)”. In Tydlitánová, Věra – Hanzová, Alena (eds.). *Anatomy of Hatred: Essays on Anti-Semitism*. Plzeň: Západočeská univerzita, 38-46.
- Bumová, Ivica. 2010. „Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953”. In Vrzgulová, Monika (ed.). *Refle-*

¹⁰⁵ napr. ŠA v Bratislave, Štátne zastupiteľstvo, č. spisu St 1395/49 a i.;

¹⁰⁶ Tamže, č. spisu 7852/1948;

- šie holokaustu. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV, 16-35.
- Bumová, Ivica. 2012. „Židia – spoločnosť – politika (Slovensko 1945 – 1948)“. *Slovenský národopis* 60 (2): 165-174.
- Bumová, Ivica (2013). „Štát a židovská komunita v 19. / 20. storočí“. *Axis Mundi* 8 (2)/2013: 8-13.
- Bumová, Ivica. 2016. „Obraz židov v dobovej tlači v rokoch 1945-1948. Denníky čas a Pravda“. In Vrzgulová, Monika. – Kubátová. Hana (eds.). *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. storočí*. Praha: Karolinum, 97-118.
- Cichopek-Gajraj, Anna. 2014. *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944-48*. New Studies in European History Series. Cambridge: Cambridge University Press.
- Černák, Tomáš. 2014. „Očista na Slovensku po februári 1948 a činnosť akčných výborov vo svetle dobovej tlače“. *Historické štúdie* 48: 241-255.
- Kamenec, Ivan. 1999. „Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945“. *Studia Historica Nitriensia VIII*: 85-99.
- Kamenec, Ivan. „Správa o pogrome“. In Kamenec, Ivan. *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava: Kalligram, 373-383.
- Kováč, Dušan (ed.). 1999. *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Fortuna Print & Adut.
- Lipták, Lubomír. 1992. *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava: Archa.
- Lônčíková, Michala. 2016. „Coming back home? Anti-Jewish Violence in Slovakia after the Holocaust“. In Benz, Wolfgang – Mihok, Brigitte (eds.). „*Juden unerwünscht*“. *Anfeindungen und Ausschreitungen nach dem Holocaust*. Berlin: Metropol Verlag, 191-212.
- Mannová, Elena. 2003 (eds.). *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP.
- Salner, Peter. 1998. *Premeny Bratislavy 1939 – 1993 (Etnologický pohľad na dynamiku sociálnych procesov)*. Bratislava: Veda.
- Salner, Peter. 2008. *Premeny židovskej Bratislavy*. Bratislava: Vydavateľstvo PT.
- Šišjaková, Jana. 2007. „Prípád Topoľčany“ – Protižidovský pogrom (nielen) z pohľadu dobových dokumentov“. *Acta historica Neosoliensia* 10: 232-240.
- Šišjaková, Jana. 2007a. „Antisemitizmus na Spiši v kontexte povojnovej situácie 1945 – 1948“. In *Mladá veda*, Banská Bystrica, UMB: 223-235.
- Šišjaková, Jana. 2008. „Protižidovské nepokoje po druhej svetovej vojne – rok 1945 na východnom Slovensku“. *Človek a spoločnosť* [online], 11, bez čísiel strán [http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2008/index.html];
- Šišjaková, Jana. 2009. K príčinám povojnového antisemitizmu na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. *Mladá veda*, Banská Bystrica, UMB: 98-110.
- Šišjaková, Jana – Šmigel, Michal. 2009. „Protižidovské prejavy na východnom Slovensku v prvých povojnových rokoch (1945 – 1947)“. *Annales historici Presovienses* 8: 197-217.
- Šmigel, Michal. 2005. „K niektorým udalostiam na severovýchodnom Slovensku v rokoch 1945 – 1949 (východiská a perspektívy výskumu)“. *Annales historici Presoviensis* 5: 261-276;
- Šmigel, Michal. 2007. „Vraždy Židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia“. *Acta historica Neosoliensia* 10: 217-231.
- Šmigel, Michal. 2008. *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica: UMB.
- Šmigel, Michal. 2008a. „Vraždy židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945 – Kolbasovská tragédia“. In Vrzgulová, Monika – Richterová, Daniela (eds.). *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Ševt, 181-191.
- Šmigel, Michal. 2011. „Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 a 1948“. In Medvecký, Matej (ed.). *Fenómén Bratislava*. Bratislava: Ústav pamäti národa: 251-273.
- Šmigel, Michal, 2013. „Protižidovské nepokoje v Bratislave (august 1946; august 1948) v atmosfére povojnového antisemitizmu na Slovensku“. *Druhá svetová vojna. Časopis o moderných dejinách Slovenska*. Ružomberok: Historia Nostra. <http://www.druhasvetova.sk/2013/06/17/protizidovske-nepokoje-v-bratislave-august-1946-august-1948-v-atmosfere-povojnového-antisemitizmu-na-slovensku/>
- Syrný, Marek. 2011. „Demokratická strana a osudy jej predstaviteľov po februári 1948“. In Kocian, Jiří – Devátá, Markéta (eds.). *Únor 1948 v Československu: Nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 75-91.
- Zavacká, Katarína. 2003. „K tradícii nariaďovacej právomoci na Slovensku (II. časť)“. *Právny obzor* 86 (1): 38-64.
- Zavacká, Katarína. 2004. „Slovenská národná rada v rokoch 1944 – 1948“. In Malý, Karel. – Soukup, Ladislav. (eds.). *Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989*. Praha: Karolinum, 606-633.

Archívy:

Slovenský národný archív Bratislava

Štátny archív v Bratislave

Štátny archív v Nitre

Denná tlač:Denník *Pravda*, ročník 1948